

УДК 340.0; 340.1

Л. І. Калєніченкокандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО ПРИМУСУ В ЗМІСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті автор визначає та аналізує основні загальні риси юридичної відповідальності, які характеризують її як форму державно-правового примусу. Доведено, що юридичну відповідальність як форму державно-правового примусу визначають такі риси: 1) її державно-правовий характер; 2) є однією з форм правового впливу на суспільні відносини (здійснює інформаційно-психологічний, виховний, соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права); 3) є формою вираження способів правового регулювання, що застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод; 4) застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі, порядку та умовах, які передбачені діючою системою нормативно-правових приписів держави; 5) реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Ключові слова: юридична відповідальність, відповідальність, примус, державно-правовий примус, державний примус.

Постановка проблеми. Суспільна злагода, правопорядок та законність є пріоритетними завданнями будь-якої держави, незалежно від її форми державного правління, устрою, політичного режиму. Ефективність реалізації даних завдань певною мірою забезпечується системою державно-примусових заходів.

Серцевиною системи державно-примусових засобів є категорія державно-правового примусу. Державний примус як відносно відокремлена самостійна правова категорія володіє низкою суттєвих ознак, які у своїй сукупності розкривають сутність даного правового явища, характеризують його зміст. При цьому характерні риси державно-правового примусу зумовлюють сутність всіх його форм у цілому та юридичної відповідальності зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти сутності та правової природи державного примусу були предметом наукових загальнотеоретичних досліджень С.С. Алексєєва, М.В. Вітрука, С.В. Меєвєдевої, В.В. Серьогіної, О.М. Шевчука та ін.

У свою чергу, юридичну відповідальність на загальнотеоретичному рівні досліджували: Н.А. Берлач, М.В. Вітрук, В.С. Венедіктов, В.К. Грищук, О.В. Іваненко, В.А. Кожухар, Д.А. Ліпінський, Л.О. Макаренко, М.Б. Миронен-

ко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, І.А. Сердюк, Т.І. Тарахонич, А.С. Шабуров, М.Д. Шиндяпіна, Л.С. Явич та ін.

У науковій літературі юридичну відповідальність розглядали як санкцію юридичної норми (О.Є. Лейст, Л.С. Явич, А.С. Шабуров та ін.), як обов'язок особи (С.С. Алексєєв, М.Д. Шиндяпіна, П.М. Рабінович та ін.), як правові відносини (М.І. Абдуллаєв, С.О. Комаров, І.Н. Сенякін, Є.В. Черних та ін.). При цьому практично всі вчені в рамках дослідження сутності, змісту юридичної відповідальності в тій чи іншій мірі пов'язували її таким правовим явищем, як *державно-правовий примус*. Однак спеціального теоретичного дослідження основних рис державно-правового примусу в змісті юридичної відповідальності на сьогодні немає.

Мета статті. У даній статті автор поставив за мету встановити та проаналізувати основні загальні риси юридичної відповідальності, які характеризують її як форму державно-правового примусу.

Виклад основного матеріалу. Риси державно-правового примусу являють собою загальні ознаки юридичної відповідальності як однієї із його форм. При цьому, з одного боку, всі суттєві ознаки державно-правового примусу мають відобразитися в юридичній відповідальності

як одній із його форм, а з іншого боку, зміст даних рис може бути вужчим, ніж у державно-правового примусу. Такий стан речей пояснюється взаємозв'язками, які існують між цілим та частиною, родовим та видовим поняттями.

Однією із загальних рис юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу є її державно-правовий характер. Інститут юридичної відповідальності, орієнтований на нормативний характер права, можна розглядати як певну сукупність правових норм, які закріплюють негативні наслідки для особи, яка скоїла заборонене законом діяння [1, с. 24]. Зважаючи на те, що прийняття, зміна та скасування норм права є виключною прерогативою держави, правотворчих державних органів, маємо підстави підкреслити, що юридична відповідальність має державно-правовий характер.

Державно-правовий характер юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу свідчить про те, що вона являє собою певний негативний наслідок для правопорушника, який передбачений державою у відповідних нормах права і закріплений на законодавчому рівні в конкретній (конкретних) статті законодавчих актів. І лише держава на підставі чинного законодавства має монополієне право притягати особу, яка вина в скоєнні правопорушення, до такого виду соціальної відповідальності, як юридична відповідальність.

До числа суттєвих ознак державно-правового примусу ми віднесли таку, як «є методом здійснення державної влади і засобом правового впливу на суспільні відносини» [2, с. 29]. Що стосується юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, то в даному правовому явищі вищезазначена ознака державно-правового примусу, на наш погляд, повинна бути сформульована таким чином: «Є однією із форм правового впливу на суспільні відносини».

Правовий вплив являє собою поширення дії права в усіх його формах на свідомість і поведінку людей, на їх взаємодію як учасників суспільних відносин із метою забезпечення особистих чи соціально-значущих результатів [3, с. 256]. Юридична відповідальність як одна з форм правового впливу на суспільні відносини здійснює інформаційно-психологічний, виховний, соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права.

Юридична відповідальність є формою вираження способів правового регулювання, що

застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод.

У даному контексті вважаємо за необхідне наголосити, що правове регулювання – це вплив права на суспільні відносини, що здійснюється через використання системи засобів, які мають юридичний характер та забезпечують упорядкування суспільних відносин [4, с. 226].

Правове регулювання реалізується виключно через юридичні засоби і спирається на юридичні норми, які застосовуються щодо конкретних суб'єктів права [5, с. 23]. До числа правових засобів регулювання відносяться правові норми, правові відносини, акти реалізації норм права, правозастосовні акти.

При цьому елементарними частинами правового регулювання є способи правового регулювання (правові способи). Способи правового регулювання – це прості правові явища, укладені в правовій нормі чи комплексі норм і призначені для впорядкування поведінки суб'єктів суспільних відносин [3, с. 261].

У зазначеній вище ознаці юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу ми акцентували увагу на тому, що дане правове явище застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод. Що дає підстави сформулювати наступні тези (похідні ознаки загальної властивості досліджуваного правового явища): по-перше, юридична відповідальність застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою; по-друге, юридична відповідальність застосовується з метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод.

Щодо сутності першого тезису, то ретроспективна юридична відповідальність у загальному вигляді являє собою реакцію держави на неправомірну поведінку. Юридична відповідальність виникає лише на основі норм права, тільки за скоєне правопорушення, яке виступає юридичним фактом, передбаченим гіпотезами правових норм [6, с. 48]. Таким чином, ретроспективна юридична відповідальність є наслідком неправомірної поведінки, між неправомірною поведінкою та ретроспективною юридичною відповідальністю існує причинно-наслідковий зв'язок.

Друга вищезазначена складова загальної ознаки юридичної відповідальності (тезис) тісно пов'язана з її метою та функціями.

В юридичній літературі більшість авторів виокремлюють такі основні функції негативної юридичної відповідальності, як: каральна (штрафна); попереджувальна чи превентивна (з метою запобігання здійсненню протиправних діянь у майбутньому як конкретним правопорушником, так і іншими громадянами); виховна; компенсаційна (правопоновлювальна)» [6, с. 40]. На думку М.Д. Шиндяпіної, юридична відповідальність здійснює наступні функції: каральну і превентивну (виховну) [7, с. 14]. С.Л. Кондратьєва виокремлює штрафну (каральну), превентивну, попереджувальну (попереджувально-виховну) функції відповідальності [8, с. 7, 41].

Юридична відповідальність як державно-правове явище є специфічним правовим засобом, за допомогою якого держава попереджує порушення встановлених нормами права вимог, запобігає їм, а також відновлює порушені неправомірною поведінкою права і свободи. Потенційна можливість настання юридичної відповідальності чинить попереджувальний вплив на свідомість суб'єктів права, певною мірою запобігає вчиненню правопорушення, порушення суб'єктивних прав. Крім цього, часто несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, які передбачені відповідною нормою права за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав), мають на меті відновити правопорядок і режим законності у суспільстві взагалі та порушені права і свободи зокрема. «Результат впливу відновлювальної функції юридичної відповідальності містить два аспекти. Перший криє в собі відновлення правопорядку, законності, правовідносин, другий – відновлення суспільних відносин, соціальної справедливості, психологічного спокою суспільства» [9, с. 274].

Юридична відповідальність застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі, порядку та умовах, які передбачені діючою системою нормативно-правових приписів держави.

Найвищою цінністю в демократичній правовій соціальній державі є людина, її права та свободи. Держава як форма організації суспільства

покликана забезпечити злагоду в суспільстві та реалізацію прав і свобод людини і громадянина. «Забезпечення прав людини і громадянина неможливе поза правовою державою, яка відповідає перед громадянами за забезпечення свободи, недоторканності особистості її приватного життя, за дотримання прав і законних інтересів кожного» [10, с. 94]. Таким чином, одним із пріоритетних завдань держави є створення та втілення в життя відповідної системи гарантій прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина.

Держава через правові форми діяльності (нормотворчу, правотлумачну, правозастосовну) забезпечує захист прав та законних інтересів особи, і юридична відповідальність є однією з гарантій такого роду захисту. Через нормотворчу діяльність держава встановлює відповідні охоронні норми права, які у своїй сукупності складають інститут юридичної відповідальності в цілому, а за галузевою сферою інститути відповідальності відповідних галузей права (наприклад, кримінальну відповідальність, цивільно-правову відповідальність тощо). У свою чергу, через правозастосовну діяльність держава реалізує вимоги такого роду норм права, тобто в чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави) і лише в тій формі, порядку та умовах, які передбачені діючою системою нормативно-правових приписів держави, притягає особу до юридичної відповідальності.

Слід окремо відмітити, що імперативність форми, порядку, умов застосування норм юридичної відповідальності є запорукою обмеження свавілля державних органів, посадових осіб, втілення в життя таких принципів юридичної відповідальності, як справедливість, рівність, співрозмірність.

Юридична відповідальність як будь-яке державно-правове явище має *телеологічний характер*. У загальному вигляді «мета і призначення юридичної відповідальності полягає в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, законності і правопорядку у суспільстві. Мета юридичної відповідальності як базового правового інституту частково співпадає з метою права як такого, а також із метою правового регулювання. Юридична відповідальність є одним із правових інститутів для підтримки нормально-го існування і розвитку суспільства» [11, с. 281].

Юридична відповідальність реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Юридична відповідальність виникає в результаті порушення суб'єктивних прав, правопорушення, вчинення об'єктивно протиправного діяння у визначених законом випадках. При цьому порушення суб'єктивних прав, правопорушення, об'єктивно протиправне діяння (у визначених законом випадках) являють собою юридичний факт, що породжує правові відносини відповідальності.

Звернімо увагу на те, що в правових відносинах юридичної відповідальності, як правило, з одного боку, виступають державні органи (наприклад, поліція, прокуратура, суд), які наділені державно-владними повноваженнями і застосовують норми права, з метою вирішення та врегулювання конкретних життєвих ситуацій.

Як об'єктивне явище права юридична відповідальність статична і являє собою сукупність норм права, які закріплюють несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав). Проте як суб'єктивне явище права юридична відповідальність є динамічною правовою категорією, яка виникає та розвивається в межах конкретної суперечки про право, в рамках конкретних правових відносин охоронного характеру. При цьому, як правило, в даного роду правових відносинах, з однієї сторони, виступає держава, а з іншої – правопорушник. «Первісно в законодавчому акті кожен випадок невиконання обов'язку, із зазначенням його відмінних (кваліфікуючих) ознак, визначається як правопорушення, а офіційне затвердження зі сторони держави про скоєння особою правопорушення розглядається в рамках правового спору, сторонами якого є з однієї сторони держава, а з іншої – правопорушник» [1, с. 27].

В юридичній науковій літературі деякі автори в межах інституту юридичної відповідальності виокремлюють два її різновиди приватно-правову та публічноправову відповідальність [12, с. 34; 13]. При цьому, з першого погляду, аналіз виокремлених особливостей зазначених видів юридичної відповідальності, на нашу думку, може привести до поверхневого помилкового висновку, про те, що приватноправова відповідальність реалізується не через правозастосовну діяльність.

Так, приміром, С.І. Вершиніна зазначає, що існує два «правові типи» юридичної відповідальності: юридична відповідальність перед державою та юридична відповідальність

перед приватною особою [1, с. 29]. Авторка звертає увагу на те, що процес реалізації зазначених типів юридичної відповідальності є різним. Процес реалізації публічно-правової відповідальності (відповідальності перед державою) «здійснюється лише в рамках правозастосовної діяльності спеціально уповноважених осіб, які діють від імені і за дорученням держави. При цьому сама правозастосовна діяльність строго формалізована і складається з певних етапів» [1, с. 28]. Натомість приватно-правова відповідальність (відповідальність перед приватною особою) «здійснюється особою, яка не володіє державно-владними повноваженнями» [1, с. 28], «за умови невиконання особою обов'язку в приватноправових відносинах, де безпосередньо постраждалим є приватний суб'єкт, а держава виступає в якості третьої сторони, яка забезпечує виконання винним суб'єктом свого юридичного обов'язку» [1, с. 27].

Спираючись на викладене, можна відмітити, що приватноправова відповідальність у деяких випадках реалізується без втручання державних органів, а відповідно, і не через правозастосовну діяльність. Проте даний умовивід лише певною мірою висвітлює одну з особливостей приватноправової відповідальності, а не її сутність у цілому.

Ми цілком погоджуємось із думкою С.І. Вершиніної в тому, що публічноправова та приватноправова відповідальності є різними типами юридичної відповідальності, кожен з яких має свої особливості. Проте як прояви одного і того ж правового явища зазначені типи юридичної відповідальності тісно пов'язані з державно-правовим примусом, реалізуються безпосередньо або опосередковано через правозастосовну діяльність.

Безспірним є те, що публічно-правова відповідальність (кримінально-правова, адміністративно-правова) реалізується безпосередньо через правозастосовну діяльність. Після того як доведений факт скоєння правопорушення в передбаченому законом порядку, держава притягає особу до юридичної відповідальності, в чому і проявляється публічна природа державного примусу і публічно-правовий характер юридичної відповідальності [1, с. 28].

Деяко інша роль державно-правового примусу і правозастосовної діяльності у випадку приватноправової відповідальності. У правових відносинах, що є предметом правового регулювання приватних галузей права, держава висту-

пає в якості третьої сторони, яка забезпечує (є гарантом) виконання одним суб'єктом правових відносин юридичних обов'язків перед іншим суб'єктом. І «без державного втручання приватноправова відповідальність може бути повністю застосована за умови, що суб'єкт відповідальності погоджується з мірою покарання і виконує її добровільно» [1, с. 28]. Таким чином, однією з особливостей приватноправової відповідальності є можливість добровільного взяття на себе винним суб'єктом правових відносин несприятливих наслідків майнового, особистого, організаційного характеру без безпосереднього втручання держави у даний процес. При цьому якщо правопорушник та постраждала сторона не можуть самостійно вирішити правовий спір між собою, в дані правові відносини вступає держава та в результаті правозастосовної діяльності притягає відповідного суб'єкта права до юридичної відповідальності.

За таких умов маємо підстави констатувати, що факт можливості притягнути відповідного суб'єкта до відповідальності (у приватноправових відносинах) за допомогою державних органів впливає на свідомість суб'єкта відповідальності спонукає його до добровільного «взяття та несення» юридичної відповідальності. Тобто в даному випадку приватноправова відповідальність реалізується опосередковано через правозастосовну діяльність держави і формує маргінальний тип правомірної поведінки.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи все викладене в даній статті, маємо підстави зазначити, що юридичну відповідальність як форму державно-правового примусу визначають наступні риси: 1) державно-правовий характер; 2) є однією із форм правового впливу на суспільні відносини (здійснює інформаційно-психологічний, виховний, соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права); 3) є формою вираження способів правового регулювання, що застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушення вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод; 4) застосовується з метою захисту прав та законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі, порядку та умовах, які передбачені діючою системою нормативно-правових

приписів держави; 5) реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Список використаної літератури:

1. Вершинина С.И. Юридическая ответственность как вид государственного принуждения. Вектор науки ТГУ. № 5(8). 2009. С. 23–30.
2. Каленіченко, Л.І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2017. № 3(78). С. 21–30.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник. 4-те видання допов. і перероб. К.: Алерта, 2014. 524 с.
4. Теорія держави і права: навч. посіб. / [С.К. Бо-стан, С.Д. Гусарев, Н.М. Пархоменко та ін.]. К.: ВЦ «Академія», 2013. 348 с.
5. Іщенко І. Проблеми співвідношення понять «правове регулювання» і «правовий вплив» у сучасній теорії права. Юридична Україна. 2011. № 8. С. 21–27.
6. Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Монографія / [Н.М. Оніщенко, Т.І. Тарахонич, Н.М. Пархоменко, Л.О. Макаренко]; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К.: Видавництво «Юридична думка», 2009. 216 с.
7. Шиндяпина М.Д. Стадии юридической ответственности : дис. на соискание канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1996. 210 с.
8. Кондратьева С.Л. Юридическая ответственность (Соотношение норм материального и процессуального права): дисс. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1998. 220 с.
9. Шевченко А. Відновлювальна функція юридичної відповідальності. Публічне право. № 4(8). 2012. С. 269–275.
10. Хозикова Е.С. Правовое государство и гарантии обеспечения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации. Юридическая наука и правоохранительная практика. № 3(21). 2012. С. 94–99.
11. Евдеева Н.В. Целесообразность как принцип юридической ответственности. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2012. № 3(1). С. 280–282.
12. Витрук Н.В. Конституционная ответственность: вопросы теории и практики // Конституционно-правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран. Научное издание. М.: Изд-во МГУ, 2001. С. 33–42.
13. Крусс В.И. Конституционные критерии юридической ответственности. Конституционное и муниципальное право. 2006. № 4. С. 15–22.

Калениченко Л. И. Характерные черты государственно-правового принуждения в содержании юридической ответственности

В статье автор определяет и анализирует основные общие черты юридической ответственности, которые характеризуют ее как форму государственно-правового принуждения. Доказано, что юридическая ответственность как форму государственно-правового принуждения определяют следующие черты: 1) ее государственно-правовой характер; 2) является одной из форм правового воздействия на общественные отношения (осуществляет информационно-психологическое, воспитательное, социальное влияние на сознание и поведение субъектов права); 3) является формой выражения способов правового регулирования, применяется в связи с неправомерным поведением, а также с целью предупреждения, предотвращения нарушения требований норм права, восстановления нарушенных прав и свобод; 4) применяется с целью защиты прав и законных интересов личности, общества, государства в четко определенных законодательством случаях (наличие соответствующей фактической основания), только в форме, порядке и условиях, предусмотренных действующей системой нормативно-правовых предписаний государства; 5) реализуется через правоприменительную деятельность государства.

Ключевые слова: юридическая ответственность, ответственность, принуждение, государственно-правовое принуждение, государственное принуждение.

Kalienichenko L. I. Characteristic features of state-legal coercion in the content of legal liability

In the article the author defines and analyzes the main general features of legal responsibility, which characterize it as a form of state-legal coercion. It is proved that legal responsibility as a form of state-legal coercion is determined by the following features: 1) its state-legal nature; 2) is one of the forms of legal influence on social relations (carries out informational and psychological, educational, social influence on consciousness and behavior of subjects of law); 3) is a form of expression of the methods of legal regulation applied in connection with the unlawful conduct, as well as in order to prevent, prevent the violation of the requirements of the law, the restoration of violated rights and freedoms; 4) is used to protect the rights and legitimate interests of a person, a society, a state in cases clearly stipulated by law (if there is an appropriate factual basis), only in the form, manner and conditions provided for by the current system of legal norms of the state; 5) is implemented through the law enforcement activities of the state.

Key words: legal liability, liability, coercion, state-legal coercion, state coercion.